

האוניברסיטה העברית ירושלים
החוג לתקשורת ועיתונות
תשס"ד 2003/2004

מלחמת הנקודות

סמינר בתקשורת והיסטוריה

מגיש : אילן מולכו 06717037
מרצים : פרופ' מנחם בלונדהיים
פרופ' דורון מנדלס

מלחמת הנקודות
סמינר בתקשורת והיסטוריה

תוכן עניינים

1. מבוא
2. עולם התנועות
3. דטרמיניזם מהופך מימין לשמאל
4. שיטת הנקוד פועלת
5. משלוש יוצא אחד
6. סיכום
7. ביבליוגרפיה

1. מבוא

שילובן המאוחר של 'התנועות' בכתב היהודי, כחלק מחיבור המסורה, באמצעות סימני ניקוד וטעמים, מעורר שאלות בדבר המקורות, המטרות, ההישגים וההשפעות של תוספת זו על הכתב, השפה והתרבות היהודית. תוספת הניקוד כמסמן את צלילי התנועות בשפה העברית, העיצורית במהותה, אינה מובנת מאליה, ויש לראותה בהקשר ההיסטורי והגיאופוליטי של המאות הראשונות לכיבוש הערבי. תקופה זו (מאות 7-9) סיפקה חלון הזדמנויות יחיד במינו ליצירה הרוחנית, לספרות הדתית והפילוסופית ולשובה של השפה העברית למוקד העיסוק של חכמי הישוב היהודי בתפוצות האימפריה – מפרס במזרח, דרך מרכזי השלטון השונים בדמשק, בבל וקהיר, ועד למרכז ההיסטורי בארץ ישראל.

שני אירועים מרכזיים עומדים ביסוד פריחה תרבותית זו. ההשפעה הסוחפת של התרבות המוסלמית על עדות היהודים במחוזות האימפריה השונים, בלימודי המדעים, הדת, הפילוסופיה והבלשנות מחד, ועלייתה של כת הקראים ככוח אלטרנטיבי לזרם הרבני המרכזי מאידך. קיטוב הויכוח הקראי/רבני סביב הקריאה והפרשנות של טכסטים מקראיים, על רקע שקיעתה של השפה הארמית השגורה, והירידה בשימוש בתרגומי המקרא לארמית, הציתו ויכוח סוער סביב דחיית התורה שבעל פה על ידי הקראים, וכפועל יוצא מכך, מאבק סביב האחיזה בשפה העברית כמפתח לקריאה בלתי אמצעית של המקרא, לב ליבו של המרקם והלך החיים היהודי, שנגזר כל כולו ממרכזיות המוסדות הדתיים.

במאבק חברתי, אידיאולוגי, פוליטי וכוחני זה, בין הקראים לרבנים, שימשה השפה שדה מערכה, שהשליטה בו נתאפשרה הודות לשני מקורות ידע זמינים – האחד חדש מהפכני וחינוני ליהדות, בדמות מחקר מדעי, אנאליטי של השפה במגמה לארגנה סביב אשכול כללים ומבנים לוגיים, בהשפעת האסלאם. המקור השני, מסורת יהודית רבת דורות, הנתונה בידיהם של בעלי מסורה, האמונים על מסירה וכתירת המקרא מאב לבן. מקור זה מייצג גישה הצטברותית אינדוקטיבית, אשר במפגש עם המדע הבלשני החדש, הניב את גיבושו של הדקדוק העברי וחתם את ידע בעלי המסורה בשימותיהן הסופיות. כלי שליטה מרכזי בהיבט זה היו הניקוד והטעמים אשר נוספו לטכסט המקראי העיצורי, במגמה לקבוע את אופן ההגייה, הניגון והפיסוק של טכסט זה, וע"י כך לעגן סופית את המשמעות המילולית שלו בהתאם לתפישת 'הפשוט'.

שלוש שיטות הניקוד השונות שהיו נהוגות והתפתחו בתקופה זו (מאות 7-10), נבדלו זו מזו במאפיינים הגרפיים, באופן ההגייה, באזורי ההתהוות וכנראה גם בסדר הופעתן. מבין השלוש, הניקוד הא"י, הבלבי והטברייני, שרד האחרון, דחק את האחרים והתקבל בסופו של דבר על כל תפוצות ישראל. קביעה לקונית

זו, הנשנית במקורות רבים העוסקים ב"המצאת הניקוד", מעלה שאלה בדבר סיבת חדירתו המאוחרת לשפה העברית העיצורית, מקורותיו והאופן או ההסבר להשתלטות טכנולוגיה חדשה זו, בגרסתה הטבריינית דווקא, על פני הגרסא שהתפתחה בבבל, אשר מנהיגותה הכריזמטית והרוחנית הנחילה תבוסה לתלמוד הא"י בסופו של הקרב האידיאולוגי מול הקראים והמרכז בארץ ישראל.

על מנת להידרש לשאלות אלו בכוונתי לבחון -

1. את מרכזיותו של הניקוד כטכנולוגיית תקשורת חדשה לשפה העברית, תוך שימוש בבימה היסטורית כמעבדה בה מתחוללים שינויים חברתיים דרמטיים, העשויים להסביר את הקשר בין הנסיבות ההיסטוריות והופעה או אימוץ של טכנולוגיה כסוכנת שינוי עיקרית, המגויסת למטרות איזון ופיצוי כנגד הטיות בציר הזמן או המרחב במושגי Inis (1971), ומודל הדטרמיניזם המהופך (Blondheim, 2003).

2. על רקע הקיטוב המורכב בעולם היהודי של התקופה בין המרכזים הרבניים עצמם בא"י ובבל, ובין רבני בבל לחכמי הכת הקראית שמרכזה בירושלים, בכוונתי לבחון את יתרונה הטכנולוגי ותפוצתה הפופולארית של שיטת הניקוד הטבריינית כנגד מודל אפשרי הבוחן את היחס בין רשתות חברתיות לדיפוזיה של חידושים, בהסתמך על אופיים של קשרים בין אישיים (Granoveter, 1973).

2. עולם התנועות

נונס, היסטוריון ומשורר יווני נוצרי, בן המאה ה-5 לספירה, מתאר את מתנת האלפבית הפונטי שהגיש קדמוס, האיש מן המזרח, ליוונים, כ"אמנות אלוהית". קריטיאס דודו של אפלטון, לעומת זאת פרוזאי הרבה יותר ורואה בטכניקת הכתיבה החדשה "שריטות השומרות על המילים". כך או כך, קדמוס הפניקי מוסר לידי יורדי הים היוונים, או שמא העדיפו הם את הצעתו על פני הירוגליפים וכתבי יתדות למיניהם – כתב פונטי עיצורי שיסודותיו בשפות השמיות. Ong (1982), רואה בהופעתו של הא"ב הפונטי אירוע דרמטי חד פעמי בהיסטוריה האנושית ונקודת מפנה במעבר הארוך וההדרגתי מן התרבות האוראלית לכתובה. תקופה שהתקיימו בה במקביל ובמשולב, תוך השפעות הדדיות, שתי מערכות תקשורת.

הבחירה והאימוץ המאוחר של היוונים את הא"ב העיצורי הפניקי, כ-800 שנה לאחר הופעתו, מלמדת, כך על פי Inis (שם), על העדפת האקוסטי על פני החזותי, על ניהול אדמיניסטרציה ציבורית המבוססת על דיון

אורלי, תוך פסיחה על מאות שנים של סגידה לדימוי המילה הכתובה – נחלתן של ממלכות המזרחיות הקדומות. נגישות מוגבלת למקורות הפפירוס והסרבול הכרוך בחקיקה באבן תרמו ישירות לשימור והתבססות התרבות האוראלית היוונית. Havelock (1963, 1976), בתוך Ong (שם), מהלל מורשת זו, ומצביע על קשר בינה לבין ההבניה המחודשת של התודעה והחשיבה, תוך כדי המעבר לכתיבה, עם תחילת השימוש בא"ב הפונטי. במיוחד הוא מזהה את נקודת המפנה בהחלטת היוונים על שילובן של התנועות, כסימנים שווי ערך ל-22 סימני העיצורים בגרסה השמית/פניקית. שינוי זה, מתרחש במפגש בין המורשת האוראלית האיתנה לטכנולוגיית הכתב העיצורי, שאגב הכפפתו לצרכים הפונטיים של היוונית ההינדו-אירופית, השיג רמת הפשטה אנליטית וקידוד חזותי של עולם צלילים מורכב וחמקמק, ובכך ניבא ואפשר את ההישגים האינטלקטואליים המופשטים, מיסודותיה של התרבות המערבית.

Drucker (1995), מתווכחת עם Havelock וחוקרים קלאסיים אחרים של המאות 19/20, וטוענת נגד הנטייה האירופית ליחס עליונות לתרבות היוונית על סמך השינויים בשילוב התנועות בא"ב, וזאת ביחס לתרבויות עתיקות אחרות באפריקה ובמזרח התיכון. ההתמקדות זו במכניזם של הא"ב השמי/פניקי עיצורי, לעומת הגרסה המשודרגת שלו, נוצל ע"י חוקרים קלאסיים שעבורם המשמעות הספרותית של האפוס ההומרי הטיל צל כבד על יצירות קודמות כגון ספרי החוק של אור, חוקי חמורבי, סיפורי גילגמש, והמקרא. ויחד עם זאת, השינויים שהכניסו היוונים לא"ב מצדיקים הסבר.

בתהליך אימוץ הא"ב הסבו היוונים חלק מן העיצורים לתנועות, המשמשות בתפקיד מהותי בשפה. שינוי זה יתכן ונרכש גם הוא מן השפות השמיות שנהגו כתיב מלא או חסר, אשר נתן תשובה מסוימת לחלק מן התנועות. כך או כך, הוסבו אותיות א', ה', י', ע', ל-, A, E, I, O. האות ו' התפצלה ל- V, F, ואליהן הצטרפו הבחנות בין תנועות קצרות לארוכות, בין O לאומגה ובין E לאפסילון. האותיות החדשות הן שלושה עיצורים "נשאפים" רכים, אשר אינם נהוגים בשפות השמיות – psi, khi, phi. שינויים אלו המתוארכים בין השנים 750-800 לפנה"ס, מבטאים בבירור את הזיקה בין צורת הכתיבה וכושר הניתוח הפונטי של מרכיבי הדיבור, וחושפים יחס פונקציונאלי ורציונאלי לסימני הכתב, בניגוד לכתבים פיקטוגראפיים קדומים.

גם אם מקבלים את הטיעון של Drucker, בדבר הסינטטיות של התרבות היוונית, וחשיבותם היחסית של מקורות הידע והתרבויות מהן שאבה, יש להכיר במספר חידושים מהותיים המצדיקים את זיהוי הפנמת הכתב ע"י היוונים כ"מהפיכה אוריינית", כפי שמכנה זאת Havelock.

1. הפסיחה, כך Inis (שם), על הגל הראשון של התקשורת הכתובה בדמות ההירוגליפים וכתבי היתדות, חסכו את האנרגיות המנותבות לקליטה של שפה זרה שנייה, על השפעותיה, ואפשרו ביסוס תרבות אוראלית עצמאית ועשירה, שמרכזה האדם והתמודדותו עם איתני הטבע.
2. ההעדפה את הא"ב הפונטי בו נותק הקשר האמבריוני בין המסמן למסומן, לטובת מערכת סימנים מופשטת, משחרר את התרבות היוונית מן הנטל והקונוטציות התרבותיות, הדתיות והמיסטיות הטבועות בכתבים הפיקטוגראפיים.
3. תוך כך נמנע שגשוג של מונופול ידע/כוח המבוסס על כתבים מורכבים, נגישים לאליטות מצומצמות בלבד, והנגועים בקדושה משתקת.
4. לבסוף, האינטגרציה המלאה של סימני התנועות אל תוך הא"ב העיצורי, סוללת את הדרך להפנמה בלתי אמצעית של טכנולוגית הכתיבה אל תוך התרבות האוראלית, ויישומה בשימושים אזרחיים, אומנותיים ועממיים נרחבים.

Inis (שם), תוך שהוא ממיין את טכנולוגיות התקשורת על פי כחם להטות תהליכים חברתיים, בציר המרחב או ציר הזמן, מזהה אמצעים חזקים כמו הפירמידה, עם הזמן וחלשים כמו הפפירוס עם המרחב. נקודת המוצא לצורך זה מעוגנת בתרבות האוראלית שהיא היסוד לציר הזמן, ובתרבות האוריינית כמאופיינת ע"י ציר המרחב. Blondheim (שם), מתווכח עם פרשנות זו על Inis. לטענתו חשיבות הבחנותיו הסותרות לעיתים של Inis, מצביעות על האופן בו מגיבה חברה לדטרמיניזם וההטיה של מדיום מסוים, במגמה שלהשיב לעצמה את היציבות שאבדה לה. כך לדוגמה פעולות השינון מפצות על סכנות השכחה בחברה האוראלית, ואם חברה זו נטועה בציר הזמן, והדיבור עצמו ככלי תקשורת מתכלה מטבעו, הרי שהכורח בשימור הזיכרון, בהעדר טכסט, יפעל לשכלל את טכניקות השינון. על פי עקרון זה, כתגובה וכפיצוי על הטיה לאחד הצירים, אמורה להיווצר תגובת נגד, במעין תהליך של "דטרמיניזם מהופך". טכנולוגיית התקשורת, במקרה זה הא"ב, כתשתית פיזית לשליטה והפצה של ידע על פני המרחב, עתידה לטלטל את המורשת האוראלית היוונית.

כך Ong (שם), מצביע על דחייתו של אפלטון את המשוררים מן הרפובליקה האידאית בפוליטאה, כמלמדת על דחייתו את דרך החשיבה העתיקה, הליניארית, ההצטברותית והכרונולוגית, המיוצגת ע"י השירה של הומרוס, לטובת ניתוח אנליטי של העולם והמחשבה, שנתאפשר הודות להפנמה של הא"ב בתודעה היוונית. לכן, למרות התמיכה הנלהבת של אפלטון בכתובה הדיאלוגית כאחד היסודות של המורשת

האוראלית, אפשר לזהות ולפרש את עמדתו דווקא במהופך, כנגד המאפיינים האנכרוניסטיים של מורשת זו, והעדפת משטר אורייני מהודק. דטרמיניזם מהופך זה אמנם מתרחש על רקע אימוץ הא"ב הפונטי כסוכן שינוי טכנולוגי, אך העיתוי והנסיבות בהן מתרחש השינוי הינם תולדה של ייחודיות מבנים חברתיים ונסיבות היסטוריות, והוא מלווה במאבקי שליטה במקורות הידע ובדרכי הפצתו.

3. דטרמיניזם מהופך מימין לשמאל

בתחילת המאה ה-5 לפנה"ס נתקבל הא"ב הפונטי המלא ככתב מדינה רשמי ע"י היוונים. כיבושי אלכסנדר מוקדון במאה ה-4 והתפשטותה של התרבות ההלניסטית אל מרחבי המזרח, עד פאתי הודו, תוך ליקוט השפעות וידע מקומי הפנמתו והפצתו במרחב, לא הניעו את התרבות והמסורת היהודית לאמץ את מקורות הידע הבלשני, הדקדוק וטכנולוגיית הכתיבה היוונית המתקדמת. על כל פנים לא להפנימה אל תוך השפה והכתב העברי, שנתקדש. רק כ-1100 שנים מאוחר יותר שב ועולה עניינן של התנועות, והפעם בהקשר למאבק על השימור והשלמות של כתבי הקודש דווקא. אם להקיש מן המודל היווני, הרי שגם במקרה של העברית, עובדת קיומה של טכנולוגיה זמינה מעבר לגדר, ולמרות פוטנציאל השינוי הגלום בה במיוחד בשל מאפייניה התקשורתיים המזרזים, אינה מספקת על מנת להסביר תמורות במנותק מנסיבות חברתיות והיסטוריות. בחינה של תמונת המצב בקרב היהודים בהקשר זה, מלמדת על שימוש נרחב בארמית ויוונית בתקשורת החילונית היומיומית, האוראלית והכתובה, כאשר העברית מתנתקת בהדרגה מהמולת השוק, מסתגרת בד' אמות של המקרא, ועטה על עצמה עטרת קדושה. השפה העברית המדוברת והכתובה עברה שני שינויים דרמטיים במשך תקופה זו. האחד בעת החלפת הא"ב העברי בארמי, והשני בתהליך ההתנתקות מן המסורת האוראלית.

החל מן המאה ה-8 לפנה"ס, במקביל לתהליך אימוצו של הכתב הפניקי ע"י היוונים, התבססה השפה הארמית וגרסאות הכתיבה השונות שלה (כתב חקוק, כתב ספר וכתב רהוט) במרחב הגדול וההטרוגני מבחינה אתנית, ממצרים בדרום ועד פרס בצפון, תחת שלטון הרצוף של בבל, אשור, ופרס. תחת ההשפעה של הטיה מרחבית נמרצת זו, המתבטא בפעילות שלטונית ומסחרית ענפה, הופכת הארמית והא"ב שלה בגרסתו הרהוטה (המהירה והתמציתית ביותר), לשפה הנורמטיבית והפורמאלית בשימושים הציבוריים, המקומיים והבינלאומיים.

לקראת המאה ה-5 לפנה"ס, על רקע גלות בבל הקצרה והשיבה לארץ, ננטש הכתב העברי הקדום לטובת הכתב הארמי היעיל והנפוץ. שינוי לשוני זה המבטא הטיה בציר המרחב במושגי Inis, אמור להזמין פעולת

איזון נמרצת בציר הזמן, על פי מודל הדטרמיניזם המהופך. השיבה לציון, בנייתו של הבית השני וכתבת המקרא, אמנם באותיות ארמיות, המיוחסת לעזרא הסופר, מהווים הטיות בציר הזמן, במגמה להשיב ולשמר את המורשת האוראלית, הדתית, המלכדת, כנגד ההשפעה המרחבית ותפוצת העם בגלויות השונות.

כתבת הטכסטים המקראיים ע"י עזרא הסופר, תוך שהיא פועלת לתקנון וקנוניזציה של כתבי הקודש, משמשת גם נקודת מפנה מן האוראלי לכתוב, ופותחת עידן חדש של העתקה ומסירה נאמנה של הטכסט, מדור לדור. בתהליך זה יש להבחין בשלוש תקופות:

1. מסירת הטכסט בעל פה בטרם כתיבתו וחתימתו בא"ב העיצורי – עד המאה ה-5 לפנה"ס.
2. מסירה וכתובה של הטכסט כשהוא מלווה במסורת קריאה וכתובה בעל פה – עד המאה ה-7 לספירה.
3. מסירה כתובה הן של הטכסט והן של מסורת הקריאה והכתובה – החל מן המאה ה-10 לספירה. מעבר ארוך והדרגתי זה של מסירת המקרא, מן שיטה האוראלית לכתובה, השתרעה על פני כ-1500 שנה, החל מימיו הראשונים של בית שני וסופו במאה ה-10 עם חתימת נוסח המסורה הטברייני.

נקודת מפנה שנייה בהקשר זה, בו מתמקדת עבודה זו, מתרחשת סביב השלב השלישי, בו החל המאמץ הרישום של מסורת הקריאה והכתובה, לכדי רשימות סדורות. ניסיון סופי זה של התנתקות מכבלי המסורת האוראלית, תחילתו תחת הכיבוש הערבי, החל מן המאה ה-7 לספירה. וכפי שאימוץ טכנולוגיית הכתיבה הארמית התרחש בנסיבות גיאופוליטיות דומיננטיות, בשילוב עם מוטיבציות לאומיות ודתיות של שבי ציון, אשר הובילו לחתימת המקרא, כך גם הפרידה מן המורשת האוראלית מדורבנת ע"י שינויים דרמטיים במרחב, תחת הרוח המנשבת של הכיבוש הערבי, ומצבה הפיזי החברתי והרוחני של הפזורה היהודית.

עלייתה של הנצרות והתפשטותה אל המרחב הביזנטי, על רקע הכיתתיות הגוברת בעם וחורבן בית שני, קריסתו של המרכז הרוחני בירושלים ודחיקתם של היהודים מן העיר, חיזקו את מעמדם של מרכזים אלטרנטיביים בפריפריה, ושל מנהיגי גולות וקהילות רבנים, אשר טרחו על השמירה, הפרשנות וההתאמה של מצוות המקרא לתנאים החדשים והמשתנים בכל אזור וזמן.

בתנאי פזורה אלו, כאשר קהילות יהודים נפוצות בערי מצרים, בתחומי ממלכת פרס, במרחבי האימפריה הביזנטית, ובישוב הישן בא"י, בהעדרו של המרכז הלאומי בירושלים, מתגבשים שני מרכזים מתחרים, בבבל הפרסית מצד אחד ובא"י המונהגת ע"י הסנהדרין בגליל מצד שני. במצב זה של תחרות על ההנהגה הרוחנית של הפזורה, עלה משקלם ומעמדם של הסופרים ובעלי המסורה, אשר שקדו ושיננו במשך דורות את מסורת שימור הטכסט המקראי הקדוש. כאן נולד המניע העיקרי של היהדות לעיסוק בדקדוק, שהתפתחותו בשפה העברית הושפעה מן האסלאם אך נבדלה ממנו במקורותיו ובמטרותיו.

חקר השפה הערבית לנוכח ההתפשטות הטריטוריאלית המהירה, ענה על הצורך הדחוף בהגנתה מפני חדירת השפעות ועיוותים מצד העמים הכבושים. צו מיוחד של החליף עלי, מלמד על דאגה זו לטוהר השפה. כך, מונע מוטיבציות פנימיות של שליטה במרחב, תוך שהוא נסמך על מקורות ידע חיצוניים, בעיקר יווניים, מתפתח הדקדוק הערבי, ונחשף בפני בעלי המסורה היהודים, כשהוא משמש להם מתודולוגיה המצטרפת לידע המעשי של המסורה, על מנת לבסס את הדקדוק העברי ככלי מדעי.

דותן (1990), המתחכה אחר ניצני המחשבה הדקדוקית העברית, מציין שלושה מקורות ידע החוברים יחד לצורך גיבושה של המערכת הלשונית העברית.

1. המסורה – טכניקה לשימורם של הטכסטים הקדושים, שיחודה, בהשוואה לדתות אחרות, כגון הנצרות הסורית או האסלאם, שאף הן טרחו על שימור כתבי הקודש שלהן, בשיטה המספרית של מנייה סיכום ועימות מנייתם של כל אותיות הטכסט. דותן מעלה ארבעה פירושים אפשריים למונח עצמו – לשון מסירה מדור לדור, לשון אסירה וקשירת ברית, לשון סימן שבכתב ולשון ספירה, החשוב והמייחד את המסורה העברית משאר השיטות.
 2. הדקדוק הערבי – שדותן מתווכח עם מרחב השפעתו על הלשון העברית, בטענה כי התמקדותה של המסורה בתיוגם של החריגים, מלמדת על ידיעת הכלל, ולכן תרומתו של הדקדוק הערבי מתרכזת בעיקר בשיטות ובתפיסות, ואילו החומר הדקדוקי שכבר היה קיים, רק אורגן אל תוך כלים ומסגרות פורמאליות של המתודולוגיה החדשה.
 3. הדקדוק הסורי – ששורשיו, בדקדוק היווני בדומה לזה הערבי, טרם לעברית בעיקר טכניקות בדמות הכינויים והיסודות, לשיטות הגראפיות השונות לסימון קבוצות התנועות והטעמים.
- גם אם נקבל את פרשנותו של דותן למרכזיותה של המסורה בגיבושו של הדקדוק העברי, יש לראות במפגש בין הרוח המדעית והגישה הרציונאלית אשר נשבה מן האסלאם, לבין המאבקים על הפרשנות והמסירה

בקהילות היהודים, על רקע הירידה בשליטה בשפה העברית (בעקבות תחום ההגייה) ובשפה הארמית על תרגומי המקרא שלה, את הנסיבות ההיסטוריות והתרבותיות המזמינות את גיוסה של טכנולוגיה חדשה בדמות הניקוד, על מנת לשוב ולשלוט ברזיה הפונטיים של השפה העתיקה, לדקדק במשמעויות הטכסט המקראי, ואגב כך לפצות על ההטיה המרחבית של הגלות, בהטיה מתקנת על ציר הזמן. כך שבות התנועות, הפעם כמערכת נסמכת לכתב שנתקדש זה מכבר, לשחק תפקיד מרכזי ומכריע בעצובה של השפה, התודעה והתרבות.

4. שיטת הניקוד פועלת

אין בנמצא תיעוד מדויק לתחילתו של תהליך שילובם של סימני הניקוד והטעמים, ככלים המרכזיים של המסורה בייצובו של הטכסט הקדוש. יחד עם זאת (אנציקלופדיה מקראית, ניקוד), מרשימות המסורה בספר "אכלה ואכלה", נתן ללמוד על קיומו של שלב מוקדם בו שמשו שתי נקודות, סימן מבדיל בין תיבות שוות בעיצוריהן (הומוגרפים), אך שונות בהגייתן, הם המלעייל והמלרע, שמשמעות כינוייהם נגזרת ממקומם מעל או מתחת לתיבה. בשלב זה אין עדיין שימוש בסימני תנועות, אך תחילת ההבחנה בין שני הומוגרפים זהים בעיצוריהם ונבדלים רק בתנועה אחת בלבד, ייחד תנועה זו והזמין את סימונה בסימן מיוחד. ראשית בהומוגראף הבעייתי ובהמשך בכל תיבה בה הופיע התנועה. זהו הצעד הראשון לזיהויים של כל הערכים הפונולוגיים שאינם מובעים בכתיב המקראי, והמשכו בנייתה של מערכת מלאה של סימני נקוד וטעמים.

סוריה כך עולה מכתבי יד שונים מן המאה ה-5 לספירה (אנציקלופדיה עברית, מקרא), שמשו מקור השראה מרכזי בהיבט זה. כך על פי סימני הניקוד המעטרים את הטכסט של "הפשיטה", התרגום המילולי הפשוט של כתבי הקודש לסורית, ארמית מזרחית, ממקורות נוצריים מוקדמים שנתחבר באדסה בין המאות 1-4 לספירה. בעקבות החלשות השליטה בשפה הארמית, הוסיפו הנוצרים הסורים דוברי היוונית, סימנים נלווים לעיצורים, חלקם בדמות הנקודותיים, בדומה לסימן השווא, ואחרים בדמות אותיות הקריאה בא"ב היווני, כשהן מוקטנות ומותקנות מעל התיבה.

סימני הטעמים כמערכת נפרדת מסימני הניקוד, שימשו אף הם לצרכים של שמור הטכסט וקביעת משמעותו על פי נוסח הקריאה, באמצעות שלושה תפקידים עיקריים:

1. הכוונת הנעימה בקריאה על פי המסורת.
2. פיסוק המשפטים לצורך עגון הקשר והמשמעות בין המלים.

3. ציון ההטעמה במילה ככלי פונטי דקדוקי.

מעבר לפונקציה הדקדוקית, שימש הערך המוזיקלי כממונים שהתקבל בהמשך גם במשניות ובתלמוד. יחסי הגומלין בין ההטעמה והנגינה של הטכסט לאופן הגייתן של המילים, השפיע והגדיר את הזיקה בין סימני הנקוד לטעמים, בשיטות השונות.

בהשוואת כתבי יד של אוונגליונים נוצריים סורים (אנציקלופדיה עברית, טעמי המקרא), יוונים ביזנטיים, קופטים, ארמנים ופרסים מניכאיים, נמצא דמיון רב לסימני הטעמים במקרא, מה שעשוי להסביר את מקורות ההשראה, לסימנים אלו –

1. בהסתמך על מסורת הקריאה והנגינה הנהוגה בליטורגיה היהודית העתיקה – למשל הדמיון הרב

בין נעימות ולחנים נוצריים גרגוריינים, לאלו של עדות תימן, בבל וסוריה, כפי שזיהה לראשונה

אידלזון (אנציקלופדיה עברית, זמרה גרגוריינית).

2. בהסתמך על סימני התנועות המקוריים מן הא"ב הפונטי המלא היווני, ושילובן כמערכת נספחת,

בא"ב העיצורי שנתקדש בינתיים, ואשר בכך מנע שילובם האינטגראלי.

למרות שעל פי מסורת האגדה, נתנו הטעמים והנקוד, בעל פה במעמד הר סיני, ואילו תבניתם הגראפית נקבעה על ידי עזרא הסופר, מקובל ליחס את פתוח השיטה לחכמי טבריה, בעלי המסורה, כך הרב אליהו בחור, שספרו "מסורת המסורת" נחשב לאבי מחקר המסורה, או על פי דעת שד"ל, כסכום של ידע מצטבר מתקופות קודמות.

כך או כך, אין הנקוד והטעמים מוזכרים בתלמוד, שחתימתו מתוארכת לקראת סוף המאה ה-5 לספירה, ואילו כתבי היד הסורים/נוצריים הראשונים הנושאים נקוד, ואשר נזכרו לעיל, מתוארכים בגרסאות שונות בין המאה ה-4-5 לספירה. ממצאים אלו בנוסף לתיארוך כניסתו של המצחף לשימוש היהודים, סביב המאה ה-6, מסמנים את תחילת השימוש בשיטות הנקוד וההטעמה, החל מתקופה זו. ממצאים אלו מתיישבים עם טיעוניו של דותן (שם), בדבר מרכזיותה וקדימותה של מסורת המסירה והקריאה העברית, הן ביחס לתהליך התפתחות הדקדוק, והן בהשפעתה על הנצרות המוקדמת. יחד עם זאת, וכפי שמציין דותן, ההשפעות החיצוניות, אף שהיו מתודיות או טכניות בלבד, מקורן העקיף מן היוונית, באמצעות הדקדוק הערבי וטכניקת הכתיבה הסורית/נוצרית. כאן נסגר מעגל ההשפעות שיצר תנודותיות על ציר הזמן והמרחב, ותחילתו עם שילובן של התנועות בא"ב היווני.

לצד הבשלתן של הנסיבות החברתיות, הצטרף גם המצחף לזמינות הידע והטכניקה, תוך שהוא מבסס את מעמדו החל מן המאה ה-4, כקטליזטור לשינוי. יעילותו על פני מגילות הקלף, והתחזקות מעמדם של הנוצרים כמו"לים החדשים, סימן את הקו המפריד בין התרבויות והדתות הארכאיות, למונוטאיזם החדש, וביסס מונופול ידע בידי האליטות של הדת החדשה, על חשבון החוק האזרחי והמורשת הקודמת. הזיהוי של המצחף עם מו"לות דתית דומיננטית ועליונות טכנולוגית, מתמוג היטב עם הרוח המדעית חקרנית של בעלי המסורה והמדקדקים היהודים, הנישאת על גלי האסלאם.

אם אחד המדרבנים העקריים להתפתחות הנקוד היה הנטל הכבד על זכרוננו של הקורא בציבור את הטכסט המקראי, וחובת ההקפדה על הגייה נכונה של כל תיבה ותיבה, הרי שאובדן השליטה בהגייה הנכונה, על רקע הפזורה הגדולה של הקהילות במרחב, רק הגבירה את הויכוח הקיים על ההגמוניה הדתית והרוחנית, ופתח פתח לפרשנויות מתחרות. האנציקלופדיה המקראית מציינת שלוש שיטות נקוד עיקריות שהתפתחו באזורים שונים, הטברנית הגלילית, הארץ ישראלית שמקורה ככל הנראה בדרום א"י והבבלית. השיטה הבבלית שצמחה באסכולות המסורה של סורא ונהרדעא, יצגה שתי גישות הגייה וקריאה שונות במעט זו מזו. כך נבדלת גם השיטה הטברנית מן הא"י על בסיס המבטא האופייני לה, ואף לא אחת מהן החזיקה בגישה אחידה ונכונה לחלוטין, ולראייה הפלגים המשניים גם במסורה הטברנית בין גישת בן אשר לבן נפתלי. אלא שההבדלים המהותיים בין האסכולות נסבו סביב השלוש ואלה עיקריהן:

1. הבדלים גראפיים – כאן מסתמן ההבדל היסודי במיקום הסימנים מתחת לשורה בשיטה הטברנית

למעט השין החולם והשורוק, והפרדתם מסימני הטעמים, לעומת השיטה הא"י והבבלית שרוב סימניה מעל לשורה. הבדלים נוספים מתגלים בצורת הסימנים, שבשיטה הבבלית מתבססים על סימני אותיות מוקטנות כגון ע', א' או ו', כשהם משולבים בסימני נקודות, לעומת הגרסא הא"י והטברנית שכולה קוים ונקודות. על פי תצורות אלו ניתן לשער כי השיטה הבבלית מקורה בשילוב שתי טכניקות שונות של אותיות ונקודות שמקורן בנוהג הסורי המזרחי שסימניו נקודות, ובסורי מערבי שנהג לסמן התנועות באותיות יווניות קטנות. יחוד גרפי נוסף סיפקו הטעמים, אשר דרשו הבחנה ברורה ביניהם לבין סימני הנקוד, שהצטרפו לטכסט מאוחר מהם.

2. הבדלים עקרוניים – כאן מצטיירת תמונת מצב בה נקדני טבריה עמלו על שיטה מלאה ושלמה

ככל האפשר, בו בזמן שבכתבי היד הא"י והבבלים, אין אחידות מלאה. כך נוסף השווא נח לכל עיצור באמצע התיבה, על מנת לציין שלא נשמט סימן של תנועה בטעות. לעומת זאת דו ערכיות של הדגשים (קל וכבד), ושל השווא (נע ונח) יוצרים בלבול שמזמין פתרונות בדמות שיטת כלאים א"י/טברנית. הבדלים נוספים, בהבחנה בין אותיות אהו"י עיצוריים ותנועתיים בגרסא הטברנית,

בין תנועות קצרות לארוכות אצל הבבלית, ובעיקר במידת השימוש בסימני הנקוד עצמם. לרוב, נוקדו הטכסטים הא"י והבבלים חלקית, גם ברמת השורה וגם ברמת המילה. חוסר שלמות זה, עשוי לרמז על קדימות שיטות אלו על הטברנית, אם כי עניין זה לא הוברר לחלוטין.

3. הבדלים פונולוגיים – אלו הבדלים שעיקרם בסוג המבטא ובדרך ההגייה האופיינית לכל אחד מן האזורים.

בסופו של דבר, "הנקוד הטברני הוא שנעשה הנקוד המוסמך של ספרי המקרא בכל עדות ישראל: משנתקבלה בקהילות ישראל המסורת הטברנית המובהקת, נדחו מפניה שיטות הנקוד האחרות שרווחו בעם". כך מסכמת האנציקלופדיה המקראית את המאבק והתחרות בין שלוש השיטות.

תהליך השתלטותה של השיטה הטברנית על הטכסט המקראי והשפה בכלל, הושפע מנתיבי התקשורת הפתוחים בין הקהילות בפזורה, בהשפעות הדדיות שאותותיהן בכתבי יד מנוקדים בשיטות מעורבות, או שעברו עדכון והתאמה לשיטה הטברנית (אנציקלופדיה יודאיקה, מסורה), שעליונותה שלמותה ומקורות הגייתה נתפשו כעדיפות על פני מתחרותיה.

אמר על כך הרב יוסף מבבל: "אינהו (בני א"י) בקיאי בחסרות ויתרות, אגן לא בקיאינן".

אלא שיתרון מזוהה והגיוני זה של חכמי טבריה ונקדניה, גם אם הוא מבוסס על היות טבריה מושב הסנהדרין ואח"כ של ישיבת א"י, אשר יושביה לא גלו מן הארץ ושמרו על רציפות מסורת הקריאה והדיבור האוטנטיים, הרי שאין בכך על מנת להתגבר על המחלוקות העמוקות בין א"י לבבל, ועל ירידת כוחה של טבריה, עם מעבר המרכז לירושלים תחת הכיבוש הערבי, ומאוחר יותר, עם מעבר מוקד ההשפעה על א"י מבבל למצרים.

כאן עולה השאלה המרכזית של עבודה זו והיא, כיצד התגבש יתרונה הטכנולוגי היחסי של טבריה על פני מתחרותיה, וכיצד זכתה לתפוצה והתקבלות בקרב כל עדות ישראל, כל זאת בעת שהגות חשובה לא פחות, בדמות התלמוד הטברני/ירושלמי, נחל תבוסה מול מתחרהו הבבלי.

מבלי להידרש כאן להוכחות מתחום הלשון, ההלכה או על גילויים חדשים של כתבי יד נעלמים, בכוונתי להציע פתרון אפשרי לתעלומה זו, שנראה כי לא ניתנה עליה הדעת עד תום. לשם כך ברצוני לשוב ולבחון את מצב קהילות היהודים בתקופה הקובעת את התגבשותן של שיטות הנקוד, המאות הראשונות לכיבוש הערבי (7-9).

5. משלוש יוצא אחד

שני אירועים היסטוריים גיאופוליטיים (Schur, 1992) נתנו רוח גבית להתגבשותו של פסיפס הגלויות ומוקדי הכוח בקהילות היהודיות בתקופה זו.

1. הכיבוש הערבי (מאה 7), השפעת רוח האסלאם, ושחרור א"י מן השלטון הביזנטי/נוצרי, שאפשר את חידוש הישוב בירושלים.

2. התערערות השושלת העבאסית (מאה 9) ומעבר בירתה מסוריה לעיראק, שחיזק אגב כך את הרבנים והישיבות של בבל, ובד בבד, אובדן שליטה על אזורי הספר בא"י במערב ובפרס במזרח, שעודדו פולמוס וקיטוב בין שתי הקהילות הגדולות, ואפשרו התנערות, פריחה והתארגנות של אופוזיציה אנטי רבנית בדמות הכת הקראית החדשה.

קדר (בתוך רפל 1984), הסוקר את תולדות הישוב היהודי בארץ תחת הכיבוש הערבי, מתאר את חזרתם של שבטים מחצי האי ערב, את שובם לירושלים של ראשוני המתיישבים מן הגליל וטבריה, ואת יסודה של הקהילה הגדולה ברמלה – הבירה החדשה של מחוז פלסטין. כך תוגבר הישוב הישן בגלי עליה מן המזרח ומצפון אפריקה. למרות שינויים דרמטיים אלו שמרה טבריה על מעמדה כמרכז רוחני, שימרה את ייחוד לשונה, שקדה על חקר המסורה, השפה, והתפרסמה בחיבורי פיוטיה והלכותיה. בתחילתה של תקופה זו עדיין שוכנת בטבריה הישיבה הארצישראלית, יורשתה של הסנהדרין וממשיכתה. הגאונים, ראשי הישיבה החזיקו בידם את מונופול קביעת לוח השנה לכל קהילות ישראל, עד אמצע המאה ה-9, בה כאמור נשברה מנהיגותם עם פרישת יהודי בבל. סביב אותה עת, ככל הנראה תחילת המאה ה-10, עוקרת גם ישיבת ארץ ישראל לירושלים, ולמרות זאת לא יורד קרנה של העיר, וחכמים נוהרים אליה ללמוד, ובכללם רבי סעדיה הגאון מבבל. רבים מחכמיה יוצאים לארצות הגולה ללמד קריאה במבטא הטברני, ועל כך מעיד ספר "הוריית הקורא":

"והקריאה הזאת אשר בארץ ישראל היא קריאתו של עזרא הסופר, ולפי שעד עתה (לא) נפסקה עדת ישראל מן הארץ, רק מירושלים לבדה בזמן שמלך אדום על ישראל, וישראל מלמדים את בניהם דור אחר דור את הקריאה".

במרכזים בגליל ובבבל התגבשה התורה שבעל פה, שנהגה בארץ עוד מימי בית שני, אך לא הייתה מקובלת על קבוצות וכתות רבות כגון הצדוקים, כתות ים המלח, הנוצרים המוקדמים, השומרונים ואחרים. התלמוד, תוצר של מעבר התושב"ע לכתב, צעד מהפכני כשלעצמו, שהחתים את היהדות בתו תקן אשר הבטיח את אחדותה ושרידותה לדורות, מהווה הטיה על ציר הזמן, במובן שימור המורשת והזיכרון

הקולקטיבי, אך ניתן לפרוש גם כהטיה במרחב, שבאה לכפות דעת הסנהדרין בגליל והישיבות בבבל על מרחבי התפוצה של הגולה היהודית. הצלחתו ועוצמתו של מהלך אינטלקטואלי זה (Schur, 1992), הזמין התנגדות בעיקר בקהילות מרוחקות במזרח פרס, ואזורים כפריים עניים בסביבות בגדאד, משתי סיבות עיקריות:

1. פערים סוציו-אקונומיים והתנגדות לתשלומי כפל מס לשלטון המוסלמי ולראשי הגולה.

2. פערים במנהגים ומסורות שהתפתחו באופן שונה באזורים שונים.

מאחר ואורח החיים היהודי נגזר כולו ממרכזיות מעמדה של הדת ומנהיגיה, התמקדה ההתנגדות החברתית בעיקר בפרשנות הדתית סביב התלמוד והרבנים, ושימשה קרקע פורייה לצמיחתה של הכת הקראית. ניצניה הראשונים של התודעה הקראית, תוך שהם מתבססים על השסע החברתי/מעמדי בתוך היהדות, ניזונו גם מרוח משיחית אשר החלה מנשבת עם נפילת האימפריה הביזנטית, והתקווה לשיבת ציון. לכך יש לצרף את המאבקים האידיאולוגיים בתוך עולם האסלאם באותה תקופה, ובעיקר מדר החריגים, נאמני מחמד הפוריטנים, שפעלו במרחב מסופוטמיה ופרס, והטיפו לחזרה אל המקורות הראשונים הפשוטים והדמוקרטיים של האסלאם. תפיסה זו מתיישבת היטב עם הרוח המשיחית, הפרופיל החברתי כלכלי, ההטיה האמונית לטובת המקורות המקראיים וההתנגדות הנמרצת לתורה שבעל פה ולתלמוד.

כך מתגבשת לראשונה אופוזיציה מאורגנת להגמוניה הרבנית, שבסיסה החברתי והגיאוגרפי הטרוגני נשען על שברי כתות וקהילות, ורוחה האמונית הומוגנית – מלוכדת בהתנגדותה לתלמוד ולתושב"ע, ונצמדת לכתבי המקרא בקנאות. אחד הפלגים הראשונים והאגרסיביים אשר פרשו מן היהדות הרבנית, היו הענניים, בראשותו של ענן בן דוד (767-758), מלומד בתלמוד, ממשפחת אצולה מזרע בית דוד. ענן זה שטען לנשיאות בבבל, נדחה, ויצא בהמשך נגד הסמכות הפרשנית הרבנית ב"ספר המצוות לענן", מציג פרקטיקות ומנהגים אלטרנטיביים, תוך שימוש במתודולוגיה פרשנית רבנית, שעל ברכיה חונך, על מנת להכות ברבנים ובתלמוד בנשקם הם. עקרי משנתו, שהפכו בהמשך ליסודות הקראות, התמקדו בדחיית המסורת התלמודית, בהצמדות לכתבי הקודש כמקור סמכות בלעדי, והתנערות מראשי הגולה ומן המנהיגות הגאוניות. ענן אומץ כמייסד הקראות רק במחצית השנייה של המאה ה-9, כמאה שנה לאחר מותו, תקופה בה התקיימה כת הענניים ככת עצמאית ודומיננטית.

קירקיסאני, ב"ספר האורות והמצפים" מן המאה ה-10 מתאר שתי קבוצות נפרדות עדיין, ענניים וקראים המתקיימות זו לצד זו, לצידם ומתחרה בהם בהתנגדות לרבנים, המישעוויים וקבוצת אבו אימרן, שתיהן

נזכרות בכתבי קירקיסאני הטוען נואשות כי אין בנמצא שני קראים שיסכימו על נושא אחד, מה שמצייר תמונה של הקראות כתלמיד הטרוגני אנטי רבני בעיקרו.

תור הזהב הקראי, בין המאות 10-11, התאפשר הודות לסדק שנפער בחליפות העבאסית, אשר הביא לשגשוגה של ירושלים, בהשפעתה הבדלנית של מצרים תחת שלטונו של אבן טולון (878), והגביר את הקיטוב הקיים בין הקראים מקורבי החצר בפוסטטאט (קהיר), והרבנים בני החסות של השושלת העבאסית.

בן-שמאי (1987), העוקב אחר הקהילה הקראית בירושלים בתקופה זו, מציין כי סביב שנת 880 עם עלייתו לירושלים של אלחומסי, מלווה בגלי עליה של יהודים מן המזרח, נוסדה בעיר קהילה קראית ובראשה נשיא שעיקר תפקידיו בייצוג הקהילה מול השלטונות, נושאי כספים ורווחה ועימותים מול הרבנים. מקום מושבה של השכונה הקראית בעיר דוד – היא צלע האלף. אלחומסי עצמו, (Schur, 1992), יליד דאמגאן בחבל חומיס בצפון פרס, שהיה כנראה ענני, פעל לאיחוד הפלגים המתנגדים לרבנים תחת האידיאולוגיה הקראית הדומיננטית של התקופה, שם את ירושלים במרכז ההוויה הקראית והאשים את הרבנים בדחיקת הקץ, על שום אורך חייהם הנהנתני, שחצנותם, וניצולם לרע את המוני המאמינים בתושב"ע. תחת הנהגתו התגבשו שלוש העיקרים של הקראות:

1. התרחקות מלימודים רבניים.
2. שיבה לארץ ישראל.
3. הלקאה עצמית ומנהגי אבלות.

יחד עם זאת, על אף התגבשותם של הפלגים לכדי כת אחת, התאפיינו חכמיה בקשת רחבה של התמחויות, עסקו בויוכוח פנימי ער, שכיסה תחומי עניין רבים ומגוונים כפילוסופיה, פרשנות, הלכה, דקדוק ולשון. הם זכו לתמיכה מעטה מצד מנהיגי העדה, התנגדו לקיומם של מוסדות הנהגה כדוגמת הרבנות, ראשות הגולה, בתי דין וכד', ומאתו הטעם התנגדו גם למוסד הנשיאות הקראי עצמו. כך גם נטו להתעמת עם דעותיהם של האבות המייסדים. השפעתם חרגה מגבולות ירושלים ודעתם הייתה מכרעת בשאלת עיבור השנה בקרב העדה בביזנטיון ובמצרים אך לא בבבל. אמונתם כי חורבן הבית סימן את הנתק עם הבורא, הטיל על פי השקפתם, אחריות על היחיד לטרוח ככל יכולתו לחידוש הקשר בדרך הגיונית ועצמאית. בתקופה זו, מיום עלייתו של דניאל אלחומסי לירושלים ועד לכיבוש הצלבני במאה ה-11, נתחברה כל הספרות הקראית בירושלים ונתעצבה דמותה לדורות. התקופה אופיינה בפולמוס חריף שגבל לעתים קרובות באלימות נגד היהודים הרבניים, אלימות שיוחסה בעיקר לגרעין הענני הקיצוני, והכתימה את מערכת היחסים בין העדות בירושלים. רס"ג טען כי כוחם כה חזק היה בעיר עד כי אילצו את ישיבת ארץ

ישראל לעקור לרמלה, ואת יהודי העיר הרבניים, לבקש סעד אצל השלטון בבגדאד. עם עלייתם של הפאטימים לשלטון, התחזק המרכז בקהיר, וירושלים אבדה ממרכזיותה. השפעתה של משפחת תסתר ושל הקראים רבים אחרים בעלי עמדות וקשרים בחצר הפאטימית, סייעה רבות להרגעת הרוחות בין העדות ולקידום והכרה בכת הקראית ככת נפרדת, עצמאית ומשגשגת. הכיבוש הצלבני במחצית השנייה של המאה ה-11 שם קץ לישוב ולמרכז הרוחני בירושלים, שחכמיה עזבו לצור ולמצרים.

את שיאו של הפולמוס עם הקראים ייצג וניסח היטב רבי סעדיה הגאון, שהיה ראשון ואחרון החכמים לייחד חיבורים כנגד הקראים, שעוצמתם הפכו אותו למטרה מועדפת להתקפות חוזרות. בחיבוריו עסק הן בנושאים העקרוניים אשר במחלוקת, תוך דחיית השימוש המופרז שעשו הקראים לדעתו, במידת ההיקף לפירוש התורה, ואף תקף אישית את ענן, סקויה, אהרון בן אשר ואחרים. למרות הדמיון הרב במקורות ההשפעה הרציונאליים מזרם המועתדילה והפילוסופיה היוונית, ואולי על שום כך, גברה העוינות והחשדנות ההדדית בין הצדדים והתמקדה סביב דחיית הקראים את התושב"ע, כמטרה להתנערות מן הממסד הישן. Schur מסכם את תפקידו העיקרי של הרס"ג במאבק זה, שעל אף כוונותיו להרחיק את סכנת הפרישה מן הזרם המרכזי הרבני, שימש זרז בתהליך ליכודה, אחודה וניסוחה של ההלכה והמסורת הקראית.

מתוך סקירה זו מצטיירת תמונת מצב מורכבת של הקהילות והמרכזים בגלויות השונות בין המאות 7-11, המאפשרת לסכם את מאפייניו ותרומתו של כל מרכז לעניין השפה והנקוד.

1. המרכז בטבריה, ייצג בבירור את רציפותו של הישוב הישן ששורשיו בימי עזרא הסופר,

וסמכותו ההלכתית והלשונית, נשענה הן על מסורת זו וחיי קהילה ערים והן על מוסד הסנהדרין ובהמשך הישיבה הארצישראלית, שגאוניה הנהיגו את כלל ישראל עד אמצע המאה ה-9, מועד בו כבר נהגו בעלי מסורה טברניים בשיטת הנקוד המלאה.

2. המרכז בבבל, פרח תחת הכיבוש הערבי, ששיבותיו אתגרו את המרכז בטבריה ומאוחר יותר

בירושלים, ולמרות התסיסה האינטלקטואלית וההטיה הקוסמופוליטית שלו, קיבל על עצמו את מנהיגות גאוני א"י. נקודת המפנה מזוהה עם התכווצותה של השושלת העבאסית לתחומי עיראק, וניתוק א"י מתחומי השפעתה, לטובת המרכז העולה במצרים. כך נפרדה פורמאלית ומעשית המסורת וההלכה בין ירושלים לבבל.

3. המרכז הקראי בירושלים התאפיין כאמור בלהט משיחי עז, אופייני לשבי ציון, מעוגן בטינה

עמוקה לממסד ההגמוני במזרח, אותו עזב לטובת ישובה מחדש של הארץ, הישיבה במקורות ההיסטוריים,

והצמדות בלתי אמצעית לטכסט המקראי. שילוב אידיאולוגי זה ביסס את ירושלים כמרכז חדש, אף על המרכז הוותיק בטבריה ומקם את העיסוק והשליטה בשפה, כאמצעי עקרי להיקש הטכסט המקראי. אין בין שיטות הנקוד השונות שיטה קראית נפרדת, אך כתבי יד טברניים מנוקדים ע"י משפחת בן אשר, בעלי מסורה ידועים, משמשים למעשה את התקן המקובל והמחייב את הדקדוק העברי עד ימינו, מיוחס אם גם בספק מסוים לעדת הקראים.

משפחת בן-אשר פעלה בטבריה (אנציקלופדיה עברית, בן-אשר) במשך 5-6 דורות רצופים, ממחצית השנייה של המאה ה-8 ואילך. אבי המשפחה, "אשר הזקן הגדול", בן דורו של ענן בן דוד, היה ככל הנראה קראי. אהרון בן אשר, שחי במחצית הראשונה של המאה ה-10, תור הזהב הקראי בירושלים, התפרסם כמוסמך ביותר באנשי המסורה הטברניים. ספרים שניקד ומסר שמשו מופת לסופרים אחרים, והעיד עליו הרמב"ם ש"עליו הכל היו סומכין לפי שהגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו". זהו ככל הנראה "הכתר" שבקהילת חלב, ושהקולופון שלו מציין את בן אשר כמגיה והנקדן שלו. כתב יד זה נחשב למושלם בכתבי היד של המקרא. על מהימנות קולופון זה מערער קסוטו שמעלה ספיקות בדבר תיארוכו ודיוקו. ספק נוסף עולה מסקירתו של Schur (שם), בנושא חיבורו של הרס"ג, בן דורו של בן אשר, "אשא משלי", בו הוא מתפלמס עמו ותוך כך מתייג אותו כבן הכת הקראית. על פי Schur, יתכן והזיהוי יוחס ככל הנראה לבן אשר אחר וביסוס קראותו של בעל המסורה מוטל בספק.

שפע היצירה הקראית בתקופה זו הניעה חוקרים רבים לראות בקראים את חלוצי מדע הלשון העברית ונטו לשייך לקראות גם מי שאינם כאלו. הספק בדבר קראותו של בן אשר, הן ביחס לקולופון "הכתר" ולזיהויו ע"י הרס"ג, מתחזק גם על רקע שתיקתו של בן אשר עצמו ושל המקורות הקראים האחרים. כך או כך, בין שהיה קראי ובין שהיה מותיקי הישוב בטבריה, מזוהה אהרון בן אשר כאחרון והמוסמך בנקדנים והמגיהים שחתם את המסורה הטבריינית, שנתקבלה על כל עדות ישראל. כאן שבה ועולה שאלת הצלחתה והתקבלותה של המסורה הטברנית ושיטת הנקוד שלה, בין שהייתה קראית ובין שלא.

Granovetter (1973), מציע מודל חברתי/תקשורתי, המבוסס על ניתוח עצמתם והשפעתם של קשרים בין אישיים על רשתות חברתיות גדולות, בתחום הדיפוזיה של חידושים ורעיונות, מוביליות, ארגון ולכידות חברתית. עוצמתם של קשרים בין אישיים מותנה בזמן המושקע בהם, בעוצמה הרגשית, ברמת האינטימיות והשירותים ההדדיים, ההופכים אותם לחזקים, חלשים או לא קיימים כלל. כך

אינטראקציה אינטנסיבית תייצר קשרים חזקים, המחברים דמויות דומות במגוון מישורים. על פי השערה זו ובהסתמך על תיאורית האיזון הקוגניטיבי (Heider; Newcomb), צדדים שלישיים למערכת קשרים זו יהיו נתונים ללחץ לייצר דמיון גם כן. במצבים בהם הקשרים חלשים, לחץ זה נחלש מבחינה פסיכולוגית. כך רשת חברתית בה קיימים קשרים חלשים עשויה להיות פלטפורמה יעילה יותר לדיפוזיה של רעיונות, בהסתמך על תפקידו העצמאי כמגשר, של בעל הקשרים החלשים, בין קבוצות חברתיות הלכודות ברשת קשרים הדוקה.

הניסיון לאתר את ראשוני מאמצי החידושים בתהליך הדיפוזיה, מותנה ברמת הסיכון המיוחסת לחידוש. כך ככל שרמת הסיכון גבוהה יותר יהיו ראשוני המאמצים "חריגים חברתיים", ואילו ככל שהחידוש שנוי פחות במחלוקת יהיו ראשוני מאמציו דווקא המובילים החברתיים. פרשנות זו מציע גם כי "ראשוני המאמצים" יהיו אמנם החריגים החברתיים אבל מייד אחריהם "המקדימים לאמץ" יהיו דמויות מרכזיות ומקובלות, אליטות אשר שואפות לשמר את מעמדן המוביל. כך ניתן להסביר ולתאר את תהליך הדיפוזיה, באמצעות מעבר החידוש מן האזורים החריגים אל המרכז החברתי, כשהוא מתבסס על הקשרים החלשים של אזורי הספר של החברה. ריבוי קשרים תורמים גם למוביליות חברתית בהעדרה של מחויבות או קשר חזק, ומשכפלים קשרים חלשים נוספים כתוצאה מניידות זו. כפועל יוצא נפרשת רשת סבוכה של קשרים התורמת לליכוד החברתי של הקהילה, ולחיזוק כוחה לפעול יחד.

מודל זה בו הקשרים החלשים מהווים גשר בין קהילות ומאצים דיפוזיה של רעיונות, ניתן לייחוס למבנה החברתי של הכת הקראית שתואר לעיל. פיזור הטריטוריאלי, חושף אותה להשפעות וחידושים רבים, והרכבה ההטרונגי מבחינה חברתית ואתנית משמש רשת ענפה של קשרים חלשים, לצורך ספיחה והפצה של השפעות אלו. כך מבנה ייחודי זה של הקראים, המלוכד סביב להט ההתנגדות לזרם המרכזי הרבני, והממוקד בטכסט המקראי ובשפה העברית כיסוד לקיום זהותם הנפרדת, תיעל את כושר ההפצה הטמון בקשריו החלשים לספיחת חידושים טכנולוגיים אל תוך השיטה הטברנית הנהוגה בארץ, והפצתה מאוחר יותר אל מרחבי הגולה בטרם הכיבוש הצלבני וקריסת המרכז בא"י. הסבר אפשרי זה עוזר לעקוף את סוגיית קראותו של בן אשר, בכך שהוא מציע סוג של סימביוזה בין כושר הדיפוזיה של הקהילה הקראית מצד אחד, לבין הדחף לאמץ חידושים מצד בעלי המסורה הטברני, במגמה לשמר את מעמדם כאליטה מקצועית כבדת משקל מאידך, ואת ההעדפה של השיטה הטברנית הנחשבת, ע"י הקראים, כאנטי תזה לשיטות הנהוגות בבבל, האויבת המרה.

6. סיכום

בעבודה זו ניסיתי לעקוב אחר תפקידם של סימני התנועות בשפה העברית, כטכנולוגיית תקשורת, המחוללת שינויים חברתיים דרמטיים במעבר הממושך שעברה מן השלב האוראלי לכתוב, תוך שהיא נתונה להטיות חריפות בציר המרחב.

טכנולוגיה בכלל וטכנולוגיית תקשורת בפרט, משמשת סוכן שינוי אגרסיבי עבור חברה, מעצם היותה התשתית הפיזית באמצעותה מתנהלים כל תחומי החיים, דרכה מופצים הידע והרעיונות, תוך שהם מופנים ישירות אל התודעה, ומזמינים מאבקים על השליטה בה (Inis, 1971; Blondheim, 2003). רעיון הדטרמיניזם המהופך מצמצם את הדומיננטיות של הטכנולוגיה כגורם מרכזי ועקרי להתחוללות שינויים. נסיבות רבות אחרות, היסטוריות, גיאוגרפיות, חברתיות, כלכליות וכד', עשויות להטות את החברה משיווי משקלה, ולשמש זרז לאימוצה של טכנולוגיה חדשה במגמה לאזן הטיה זו. בהקשר זה מנסה עבודה זו לבחון את העיכוב הרב באימוץ והפנמה של סימני התנועות אל תוך הכתב העיצורי, כהטיה בציר הזמן, ע"י שימור השפה והמורשת, על רקע הטיות חזקות במרחב, כתוצאה מהשפעות הכיבושים, הפזורה בגלויות, אובדן הא"ב העברי ושקיעת השליטה בשפה לטובת הארמית, היוונית והערבית.

כאן עולה שאלת תפקידו של המונופול על הידע (Inis/Blondheim), המגולם בחיבור בין שלטון אוליגרכי ואמצעי תקשורת, ואשר בכוחו לעכב אימוצם של חידושים טכנולוגיים תקשורתיים, על מנת למנוע תהליכים של דטרמיניזם מהופך, את אותה תנודתיות מתקנת המשיבה לחברה את האיזון בין הזמן למרחב.

בכך אפשר לתלות את העיקוב בן 1500 שנה באימוצה של טכנולוגיה קיימת מן היוונית לעברית. הסתגרותה של העברית בד' אמות של קדושה, תחת שלטונה של קבוצה מצומצמת של מנהיגים דתיים, ששמרה בידיה את המונופול על השפה וכתבי הקודש, והכתיבה את אורח החיים היהודי, בניסיון לבלום את ההטיות העזות במרחב, שאיימו לשמוט מידיה את השלטון, ולערער את מעמדה. כך הפרידה מן הא"ב העברי הקדום ואימוץ הכתב הארמי ע"י עזרא הסופר, כטכנולוגיה עם הטיה מרחבית, מכוון להחזיר את השליטה לידי האליטה הדתית, והטייתה בציר הזמן.

ניסיונות מרידה שונים נגד מונופול קשוח זה, הסתיימו בכיתתיות, פרישה ונשירה גדולה מן היהדות, אך לא הצליחו לפרק את מרכזיות שלטונו במשך מאות שנים. תזמון חדירתו של הנקוד אל כתבי הקודש ואל

השפה העברית, ואימוצו ע"י אליטות מקצועיות ודתיות, כטכנולוגיה המפצה על הטיה במרחב, מושפע הן מן ההטיה המרחבית בין לאומית שנגזרה מהכיבוש הערבי מצד אחד, והן מן ההזדמנות של האליטות הרבניות להיאחז בטכנולוגיה זו לביצור מעמדן, תוך העמקת השליטה בציר הזמן מאידך.

אלא שסיפור הקרב בין שלוש שיטות הנקוד, מתאר לראשונה את המאבק על מונופול הידע בין המרכז הישן בא"י, למרכז הוותיק והמבוסס של בבל ואת ניצחונם לראשונה של הקראים, קבוצת פורשים תוקפנית ונחושה, אשר דחפה, זרזה, עיצבה והורישה עברית משוכללת יותר ונגישה יותר, מתוך תפיסה "תרום-לותרנית", השואפת לרסק את מונופול הכוח הנתון בידי הרבנים, מתוכי המשמעות. חלון ההזדמנות ההיסטורי המוגבל אותו מימשו הקראים ואשר יצר את הבסיס לתרבות עצומה של פרשנות פולמוסית מגוונת שעיצבה את רוח היהדות לדורות, משקף את יחסי הגומלין המורכבים בין פוטנציאל השינוי הגלום בטכנולוגיות תקשורת, לתהליכים חברתיים, ולמבני כוח קיימים הפועלים לניווט ושליטה בשינויים אלו.

7. ביבליוגרפיה

1. האנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק
2. האנציקלופדיה העברית, חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, הוצאת ספריית פועלים 1988.
3. בן-שמאי, ח. (1987), ספר ירושלים-התקופה המוסלמית הקדומה, הוצאת יצחק בן-צבי, ירושלים.
4. דותן, א., (1990), מן המסורה אל הדקדוק, מתוך לשוננו, כרך 54, התש"ן, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים.
5. רפל, י. (1984), תולדות ארץ ישראל, משרד הבטחון-ההוצאה לאור, תל אביב.
6. Blondheim, M., (2003), Harold Adams Inis and his Bias of Communication, in *Canonic Text in Media Research*, Polity Press, Cambridge.
7. Drucker, J., (1995), *The Alphabetic Labyrinth*, Thames and Hudson Ltd, London.
8. *Encyclopaedia Judaica*, (1972), Keter Publishing House, Jerusalem.
9. Granovetter, M.S., (1973), The Strength of Weak Ties, in *American Journal of Society* Volume 78 Number 6.
10. Innis, H.I., (1971), *The Bias of Communication*, University of Toronto Press.
11. Ong, W.J., (1982) "Writing Restructures Consciousness" in *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Routledge, London and New York.
12. Schur, N., (1992), *History of the Karaites*. Lang, Germany.